

İSLAMİ FUNDAMENTALİZM VE MEZHEP ŞİDDETİ: KUZAY NİJERYA'DAKİ "MAİTATSİNE" VE "BOKO HARAM" KRİZLERİ*

Islamic Fundamentalism and Sectarian Violence:
The "Maitatsine" and "Boko Haram" Crises in Northern Nigeria"

N. D. Danjibo** | çev. Zeynep Alimoğlu Sürmeli***

Öz

Nijerya'da aralarında Derika, İzala, Kaulu, Müslüman Kardeşler, Ticianiyye, Kadiriyye, Şia ve diğer irili ufaklı yapılanmaların bulunduğu pek çok İslami grup vardır. Bu gruplar arasında zaman zaman bazı çatışmalar yaşanmaktadır. Ancak Nijerya devletinin kurumsal varlığını tehdit eden ve politik otoriteyi reddeden mezhep kaynaklı eylemler sınırlı sayıda kalmıştır. Aralık 1980 Maitatsine ile Temmuz 2009 Boko Haram isyanları bunlardan biridir. Her iki grubun eylemleri binlerce insanın ölümüne neden olan şiddet gösterileri ile doruğa ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nijerya, Maitatsine, Boko Haram, Mezhep, İsyan

Abstract

There are different Islamic sects such as Derika, İzala, Kaula, the Muslim brothers, Tijjaniya, Quaddiriya, Shiite and several other splinter groups in Nigeria. Once in a while, there are conflicts among some of these sects. However, the activities that threatened the corporate existence of the Nigerian state and rejected political authority, have been less common. The Maitatsine riots of December 1980 and Boko Haram riots of July 2009 are among them. Activities of both sects culminated in with the violent demonstrations that led to the death of thousands of people.

Keywords: Nigeria, Maitatsine, Boko Haram, Sect, Riot

GİRİŞ | ARKA PLAN

"İslam'a ve İslam dünyasına duyulan genel merak çerçevesinde Nijerya ilgi odağı haline gelmiştir." (Sanusi, 2007, s. 198).

* Makalenin özgün adı, "Islamic Fundamentalism and Sectarian Violence: The "Maitatsine" and "Boko Haram" Crises in Northern Nigeria". Peace and Conflict Studies Paper Series, 2009 - ifra-nigeria.org

** Peace and Conflict Studies Programme, Institute of African Studies, University of Ibadan

*** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi, zasurmeli@firat.edu.tr

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
19.04.2017	13.06.2017	30.06.2017

DOI 10.18403/emakalat.306998

Karl Marx, Engels, Nietzsche, Lenin ve David Hume gibi büyük sosyal düşünürler, dinin; felsefe, ekonomi ve insanlığın gelişmiş hayat standartları karşısında etkisini kaybettiğini iddia etmişlerdir. Bu iddia, toplumda çekilen sıkıntıların ve sosyal yoksulluğun dinle ilişkili olduğunu göstermektedir. Karl Marx, dinin, gerçek insan mutluluğu konusunda yanıltıcı olduğu gerekçesiyle, lağvedilmesi propagandasını yürütmüştür. Ona göre, aslında “*Din, insanlarda yanıltıcı bir mutluluğa sebep olduğu için kaldırılması onların gerçek mutluluğu için gereklidir.*” (Bkz., *Social Theory: Marxism*, <http://www.megaessay.com/viewpaper/16779.html>). Bu felsefe ve dinin sosyal teorisi, modern sosyal kuramcıları ve düşünürleri etkilemiştir. “Özellikle Batıda eğitim almış düşünürler, dinin yeniden güçlendiğini öngörmede büyük ölçüde başarısız olmuşlardır. Çünkü onlar dinin modern rejimlerdeki yeri hususunda bir dizi yanlış varsayımlarda bulunmuşlardı.” (Ellis ve Haar, 2004: 17). Modernizm, dine sahip çıkıp ona geçmişte olduğu gibi hak ettiği yeri verecektir. Bu şu sebeptir: “Pratikte, Batı Modernizminin, dini arkada bırakması şeklinde tanımlanması yaygın hale gelmiştir.” (Willaime, 2006: 77; Ayrıca bkz. Monod, 2002). Modernizm, dinin artan dünyevileşmesinden kurtuluşu ifade eden Sekülerizmi destekler. Marcel Gauchet’e göre (Willaime’dan alıntı, 2006: 83), *Dini inanç politik olmaya son veriyor. İnsan toplulukları tarafından uzun süredir kabul görmüşlüğünden vazgeçiyor... Dünyamızla uyum içeren ilk yapısından bu kurtuluş, yeni bir politik çağ ve daha geniş manada tarihi bir aksiyon hususunda bize öncülük ediyor.* Beck (1992: 10), dinin karşısında Modernizmi şöyle özetlemektedir: “*On dokuzuncu yüzyılda sınıf ayrılıkları ve dini dünya görüşleri aydınlığa kavuşuyordu.*” Bundan dolayı genel görüş şudur:

Din modern toplumlarda çok yaygın bir şekilde kabul görse de hem pek çok tutarsızlıkları ve tutarlılıklarıyla hem insanların dini inanç ve uygulamalarının artan kendine özgü yapısıyla, hem de makul seçeneklerin varlığıyla dinin iddialarının göreceli olduğu kabul edilmektedir. Her iki nedenden dolayı dini faaliyetler, giderek insanların yaşamlarının marjinal yönleri haline gelmektedir. Kısacası sosyal yaşamda bir güç olarak dinin anlamı yapısal olarak bozulmaktadır (Bkz. Dawson, 2006: 105; Ayrıca bkz. Giddens, 1990).

Bu nedenle bilim uzun bir süre özel bir mesele olarak kabul ettiği için dinî çalışmalara çok da önem vermemiştir. Sekülerizm taraftarları da dinin kamu hayatındaki etkisini azaltmada önemli rol oynamıştır. Sekülerleşme teorisi, Hıristiyanlığın batı eğitimi üzerindeki merkezîyetçi etkisini kabul etmekle beraber, özünde doğal olarak din gibi organize kurumların önemini azaltan rasyonalizasyonu -fikir özgürlüğünü- hedeflemektedir (Wilson, 1982; Weber, 2002). Öyle görünüyor ki yirminci yüzyılın büyük bir bölümünde Max Weber'in 'Protestan Ahlakı', Tüketicilik ve Hazcılık karşısında dinin toplumdaki gücünü kasıtsız olarak azaltan Kapitalizmin yükselişe geçmesinde ciddi şekilde etkili olmuştur. Marx'a göre din, iptalinin ancak insanın nesnelleştirilmesinden arınmış dünya yoluyla sağlanabileceği ezilenlerin iç çekişi ve halkın afyonudur (Bkz. Tucker, 1978: 54).

Doğu ile Batı arasındaki ideolojik çatışmanın sonunu gösteren 1989'da Komünizmin çöküşünün ardından geç siyaset bilimci Samuel P. Huntington (1996) *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzenini Yeniden Yapılandırmak* adlı ufuk açıcı araştırmasında, özellikle Arap Dünyası ve Komünist Çin gibi gelişmekte olan Medeniyetlerin Batı medeniyetine ciddi sorunlar oluşturacağı hususunda uyarıda bulunmuştur.

Batı, en güçlü medeniyettir ve yıllarca böyle kalmaya devam edecektir. Ancak diğer medeniyetlere göre batının gücü azalıyor. Batı girişimleri, kendi önemini koruyup değerlerini savunmaya çalışırken Batı-dışı toplumlar bir alternatif olarak Batıya karşı duruyorlar. Bir kısmı, Batı'yı taklit edip Batı'ya katılmaya çalışırken diğer Konfüçyüsçü ve İslami toplumlar Batı karşısında direnmek ve dengeyi sağlamak amacıyla kendi bağımsız ekonomik ve askeri güçlerini geliştirmeye çalışıyor. Soğuk savaş sonrası dünya siyasetinin merkezi bir ekseni, Batı gücü ile Batı-dışı medeniyet kültürünün karşılıklı etkileşimidir. (Huntington, 2003: 29).

Beckford ve Wallis (2006) uygarlık için dinin önemini belirterek Huntington'un fikrini açıkça temsil etmişlerdir. Çünkü Huntington'a göre uygarlık "sadece İslami kimlikleri ile tanımlanan söz konusu toplumlar için değil, aynı zamanda 'Batı', (kavramı ile kastettiğimiz) özellikle Hristiyan çizgide gelişmiş olan toplumlar için de geçerlidir." 9/11

2001 tarihinde, Üsame bin Ladin tarafından yönetilen ve binlerce masumun ölümüne neden olan İslami fundamentalist bir saldırı ile New York ikiz kuleleri düşürüldüğünde din, küresel bir önem kazanmaya başladı. Din, bilimsel söylemin merkezi haline geldi ve din ile şiddet arasındaki karmaşayı anlamaya yönelik tahliller yapıldı. Beckford ve Wallis (2006:11) günümüzde dinin az olmasından ziyade çok olduğu farklı bir problemle karşı karşıya olduğumuzu gözlemlemişlerdir ki, bu durum özellikle dini ideolojiler tarafından desteklenmiş militan faaliyetlerin artan yükselişiyile ortaya çıkmıştır.

Özellikle Nijerya’da Din, kendisini bağımsızlık öncesinden bağımsızlık sonrasına, Nijerya devletinin siyasal gelişiminde etkili bir güç olarak açıkça göstermiş ve toplumda son derece hayati ve etkili bir rol oynamıştır. Dine referansta bulunmadan Nijerya hakkında konuşulması pek mümkün gözükmemektedir. (Kukah, 1994; Falola, 1990; Kenny, 2006; International IDEA, 2000; Suberu, 2009). Ancak Nijerya’da din farklı seviyelerdedir, çoğunlukla da negatif ifade bulur. Daha doğru bir ifadeyle dine bağlı tarihi olayların Nijerya devletine olan olumsuz etkisi, olumlu etkisinden fazladır. Cihad, sivil savaş propagandası, şeriat tartışması, İslam Ülkeleri Örgütü’ne (Organization of Islamic Countries) Nijeryalı katılımcıları tarafından taşınan gerilimler, ve Kuzey bölümü içine alan aralıksız dini çatışmalar, dinin Nijerya siyasi yapısından uzaklaşmasının istenemeyeceğini ve dinin göz ardı edilemeyeceğini göstermiştir.

Nijerya’da birçok dini kriz vuku bulmuştur. Bazıları bilimsel tez olarak belgelerle ispatlanmıştır. Bu çalışma yeniden dinî şiddet söylemini başlatma niyetinde olmadığı gibi, dinî şiddetin tekrarlanan bir fenomen olduğu gerçeğinden yola çıkarak araştırılmaya değer olduğuna dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın odağı olan Aralık 1980 ve Temmuz 2009 “Maitatsine” ve “Boko Haram” ayaklanmaları Nijerya yönetiminde dinin yeri tartışmasına eklenmektedir. Ayaklanmaların neden patlak verdiğine dair yaygın fikirlerin aksine bu ayaklanmaların Nijerya yönetiminin başarısızlığıyla ilişkili olduğuna kesinlikle inanmaktayız. Bu çalışma altı kuzey devletini kapsadığı için pratik saha deneyimi tarafından en iyi şekilde doğrulanabileceğini kabul etmekteyiz. Mağdurlar ile etkileşim ve birincil tanıklar

çalışmayı daha da zenginleştirmiş olurdu. Ancak bu çalışma çoğunlukla basından elde edilen bilgilere ve akademik çalışmalara dayanmaktadır.

İSLAM

Dinin tanımlanması zor bir iştir ve daima zor olacaktır; din, felsefe, psikoloji ve teoloji gibi farklı açılardan tanımlanabilir. Örneğin İslam tanımlamasına, anlamı barış olan “selam” kelimesinden başlanabilir; ancak yaşam biçimi olarak İslam anlayışı, türetilmiş olmanın ötesine geçerek yaşamın tamamını kapsar. Bu nedenle İslam, Müslüman topluluk olan Muhammed ümmeti ve Dâr’ul-İslam unsuru anlaşılmasından tam olarak anlaşılabilir. Cragg (1965) kendisine göre İslam’ı en iyi açıklayan “*İslam toprağı*” tabirini şöyle ifade eder; “Nesnelerin fikirlere, fikirlerin nesnelere daima tanıklık ettiği, nesnelerin ve fikirlerin dönüşümlü ve eş zamanlı olarak sabit bir döngü içerisinde eylemden töze, soyuttan somuta yükseltildiği ve alçaltıldığı bir yer.” İslam, İslam Peygamberi Muhammed’in mesajıyla ortaya çıkan; Allah’ın arzusuna tam bir teslimiyet anlamına gelir. Tek tanrı inancı, namaz, oruç, zekât ve Mekke’ye hac yolculuğu olmak üzere beş temel direk tarafından yönlendirilir. İslam, gücünü yalınlığından ve hoşgörüsünden alır. Çünkü o “ne ulaşılamaz bir ideal, ne rahip, ne piskopos sunar, ne de onda dogma ve ritüel karmaşası vardır... ve ne de rengi, ırkı, sınıfı ne olursa olsun insanların karşısında herhangi bir bariyer vardır.” (Hobgen ve Kirk- Green, 1966:20) İslam’da barış, bu nedenle, bir sona, yani Allah’ın doğruluğa mükâfatı olarak cennete imkân tanır.

FUNDAMENTALİZM

Fundamentalizm üç açıdan ele alınabilecek eklektik bir kelimedir;

(i) Kelime, ahlaki titizlik, gerçeklik, seçicilik, ayrıcalık ifade eden kapalı kişilik tipi ile birleşmiş bilişsel bir kavrayış;

(ii) Dini gelenekleri ve ortodoksu savunmada dini ve kültürel liberalizme muhalefeti ifade eden kültürel teolojik çerçeveden (fundamentalizm);

(iii) Sosyal hareket perspektifinden fundamentalizm, diğer dinî hareket çeşitlerinden teşkilatlı ve ideolojik eşsizlik ifade eder (Komonchak, Collinsand Lane,1993: 411).

Dini fundamentalizm daha dar olmakla beraber dini uygulama ve öğretilerin doğru anlaşılması özellikle kutsal kitabın doğrudan çevirisi ve sünnetin kutsal olarak devamında ısrar eder. Başka bir deyişle fundamentalistler, kutsal kitabın otoritesini ve doğru yaşamının gerekliliğini vurgularlar. Ayrıca doğru doktrinin ve modernizmin güçlerine karşı organize bir mücadelenin gerekliliğine büyük önem verirler (a.g.e., s. 212). Bu bilgiler ışığında, bu makale Nijerya devletine karşı Boko Haram ve Maitatsine fundamentalist tepkilerini ele almaktadır.

İSLAM VE MEZHEPÇİLİK

Khuri (1990) İslam'da mezhepçilik ve din anlayışı ile ilgili kısa ama ilginç bir çalışma yapmıştır. O, "religion"u; yargılama, iman, ilahi hukuk anlamına gelen din olarak ve mezhebi de "taife" olarak sınıflandırmıştır. *Ta'ifa* kelimesinin Kuran'da yirmi altı defadan daha fazla tekrarlandığını, bu kelimenin mezhep, grup, takım gibi kelimelerle yer değiştirerek sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir. *Ta'ifa* kelimesi, tam olarak bütünden kopan bir parça veya grubun bir parçası anlamlarına gelmektedir. Bu anlamda bir fırka herhangi bir dine inmayan ayrı bir grup insan anlamına gelmemekte, fakat inancın farklı ifade biçimleri olarak dinin temel esaslarına bağlı kalmayı ifade etmektedir. Her din, böylelikle farklı mezhep hareketleriyle yüz yüzedir. Bu durum Sa'b'ın (1981: 34) "İslam sürekli yorumlanan bir devrimdir" demesinin nedenini açıklamaktadır. Bu, dinî düşünce ve uygulamalarda dinamizm olduğu sürece mezhep hareketlerinin var olmaya devam edeceği anlamına gelmektedir.

İslam'da mezhepçiliğin değişken karakterini daha iyi anlayabilmek için dinin kucaklayıcı ve bütünsel olduğu, mezhepçiliğin ise grupları farklı ve özel nitelikleriyle ana bünyeden soyutladığı gerçeğinin altını çizmeye ihtiyaç vardır. Bu bakımdan bütün Müslümanlar,

İslam'ı dinleri olarak kabul ederler, ancak tamamı herhangi bir mezhebe mensup olduklarını iddia etmez, İslam'da, öğretisi ve yorumlama farklılıkları olan birçok mezhep vardır.

İslam'da ilk bilinen mezhepler, muhtemelen Ehl-i Sünnet ve Şia'dır. Sünniler, dini devlet yapısına adapte ederek toplum ve dinin kaynaşmasına inanırken; Şiiler dini prütanizme, öyle ki dinin toplum tarafından safiyetinin bozulmasının engellenmesi ve İslam'ın saf şekliyle yaşanması gerektiğine inanırlar. İkinci olarak halifelerin menşei noktasında da uzlaşmazlık vardır. Sünniler daima yeni halifeler ve imamlar üretecek aileye dayalı bir yönetimi benimsemişlerse de Şiiler dini ilkeler ve sünnette temayüz etmiş halktan kişilerin imamın yerini alabileceğine inanmışlardır. Sünniler, dini sosyal yapıya adapte ettikten sonra ayrıca siyasi otoriteyi kabul edip saygı göstermişlerdir. Gerçekten Sünni liderler dinî ve siyasi liderler olarak fonksiyon göstermişlerdir. Aslında emirlik sistemi Sünni gelenekten kaynaklanmaktadır. Diğer yandan:

“Şii kaynaklar, imamlarını daima perişan, eziyet edilmiş, mütevazı, Allah'ın sadık kulları ve onun dininin takipçileri olarak tasvir etmişlerdir. Buna karşın imamın düşmanları; güç gaspçıları, dini bozuklar, altına tapanlar olarak tasvir edilmiştir.” (Khuri, 1990: 40).

Günümüze kadar Sünniler ve Şiiler imamet ve hilafetin nitelikleri hususunda kardeş savaşlarında birbirleriyle çatışmaya devam etmişlerdir. Bu şiddet, Sünniler ve Şiiler arasında mezhep çatışmasının bir sonucu olarak binlerce insanın öldüğü Irak'ta, tarifsiz bir büyüklükte yaşanmıştır. Yakın zamanda yapılmış bir araştırma, son dört yılda Irak'ta 85.694 insanın yaşamını yitirdiğini göstermektedir. Bu sayı Irak Sağlık Bakanlığı tarafından resmî ölüm raporlarına dayanılarak kaydedilmiş rakamlardır (Bkz, The Guardian, Thursday, October 13, 2009, s. 11).

Nijerya'da aralarında Derika, İzala, Kaulu, Müslüman Kardeşler, Ticaniye, Kadiriye, Şia ve diğer irili ufaklı yapılanmaların bulunduğu pek çok İslami grup vardır. Bazı gruplar arasında zaman zaman bazı çatışmalar yaşanmaktadır. Örneğin Kuzaybatı Nijerya'daki Kebbi eyaletinin Zuru kasabasında 1987'de İzala ve Derika grupları

arasında (o zaman merkezi olan) Pazar camisini kontrol etmeye yönelik ciddi bir çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma caminin günümüze kadar yıllarca kapalı kalmasına neden olmuştur. Ancak Nijerya devletinin kurumsal varlığını tehdit eden ve politik otoriteyi reddeden mezhep kaynaklı eylemler az sayıdaydı. Aralık 1980 Maitatsine ile Temmuz 2009 Boko Haram isyanları bunlardan biridir. Her iki grubun eylemleri de binlerce insanın ölümüne neden olan şiddet gösterileri ile son bulmuştur.

MAITATSINE VE BOKO HARAM GRUPLARININ İDEOLOJİSİ VE FELSEFİ DOKTRİNİ

Muhammed Merva 1945'te Kuzey Kamerun'un Merva şehrinden Kano'ya göç etmiş bir İslam bilginidir. O, Kano'da iken İslamınlaştırılması kaygısını taşıyan fanatik bir İslamcı oldu. İslam'ın, modernizasyon (Batılılaşma) ve Modern devlet yapısıyla bozulduğuna inanıyordu. Onun, özellikle siyasi sınıf ve Emirlik gibi resmî kurumlara karşı söylemi giderek provakatif ve küfürlü bir hal alınca Kano'nun emiri Alhaji Sanusi Lamido, onu Kano'dan kovdu. Merva, 1966'da Kano'ya dönmek için yolunu buldu ve muhtemelen Alhaji Sanusi'nin ölümünden sonra Kano'ya döndü. 1972-1979 yılları arasında hukuka aykırı eylemleri ve provakatif söylemlerinden dolayı birçok defa hapsedildi. Falola'nın (1990: 143) dediği gibi:

Merva, bir Kur'an öğretmeni ve vaiz idi, etkileyici, ikna edici ve karizmatik... O, Kano İslami çevrelerinde popüler olan Kur'an'ı Kerim'in bazı bölümlerinin geçerliliğini yitirdiği ve Peygamberin bile eleştirilebileceği gibi fikirlere karşı ayaklandı. Kariyerinin bir basamağında, kendisini *annabi* yani dünyayı kurtarma misyonuna sahip ilahi güçle donatılmış peygamber olduğunu iddia ettiğinde kendisine en prestijli kimliği vermiş oldu. Kur'an'ın elindeki kişisel kopyalarında Peygamber Muhammed yerine kendi adını yazdığı iddia edildi. O, Batı etkisinin bütününe, modernleşmesinin birçok yönüne karşıydı. Radyo, kol saati, otomobil, motorsiklet ve hatta bisiklet gibi sıradan teknolojik aletleri kötüledi. Bunları kullananları ve Kur'an'dan başka kitap okuyanları cehennemlik putperestler olarak tanımladı.

Gayet açıktır ki Merva, bozulan ekonomik durumu, Almejeri sistemini kullanmış ve temel yaşam gereksinimlerini karşılayamayan halktan büyük taraftar edinmiş ve bunlar Merva'nın ve hareketin vazgeçilmez vatanseverleri haline gelmiştir. Guardian gazetesinin 18 Mart 1984 tarihli sayısında Iwera söz konusu hareketi İslam'ın genel uygulamasından ayırmıştır:

“İbadetleri günde beş kez doğuya yönelerek tespih çekmek şeklindedir. Peygamber Muhammed'i Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul etmezler... Kur'an okurlar ancak Mekke'yi ziyarete (hac) gerek duymazlar. Diğer Müslümanlar, Allah'a ibadet ederken kolları serbest vaziyette birbirlerinden yüz çevirerek dik pozisyonda ellerini iki kulaklarının hizasına getirirler. Maitatsinler ise namazda avuç içleri açık vaziyette ellerini göğüslerinin üzerine koyarlar. Maitatsinler öldürmeyi güçlü bir şekilde telkin ederler. Çünkü 'Arnas'ı yani Allah'a inanmayan kâfirleri öldürerek cennete gideceklerine inanırlar.”

Boko Haram hareketinin kurucusu Yusuf, ortaokuldayken okulu terk edip Kur'an eğitimi için Çad ve Nijer Cumhuriyetine gitmiştir. Her iki ülkede kaldığı zaman zarfında Batılılaşma ve Modernleşme karşıtı radikal görüşler geliştirmiştir. Yakın geçmişte gerçekleşen Maitatsine hareketinde olduğu gibi Yusuf, Nijerya'ya dönerek Maiduguri'ye yerleşmiş ve kendisinden sonra Yusufiyya olarak anılacak olan hareketi 2001 yılında kurmuştur. Hareket, Kuzey Nijerya'nın bütünüünün yanı sıra Çad ve Nijer Cumhuriyetinden 280 000 den fazla taraftar edinmiştir. Yusuf, Jafar Adam, Abba Aji ve Yahaya Jingir gibi diğer İslam bilginlerine ve yerleşik siyasi kurumlara karşı radikal ve provokatif eylemlerini başlatmıştır.

Hareketin ideolojisi ve felsefesi “Boko” ve “Haram” kelimelerinin açıklanması ile en iyi şekilde anlaşılacaktır. Hausa dilinde “Boko” Batı ve yabancı anlamına gelen çift anlamlı bir terimdir. “Haram” kelimesi ise yasaklama anlamında Arapça türetilmiş bir kelimedir. İki kelimenin birleşmiş hali olan “boko haram”ın anlamı Batı eğitimi ve Batılı olan her şeyi yasaklamaktır. Bundaki amaç Modern devlet yapısının geleneksel İslam devletiyle yer değişmesidir, çünkü Batı değerleri İslamî değerlere karşı işler. *Ümmeti Muhammed* (Müslümanlar) ve *Daru'l-Islam* (İslam toplumu) Batı etkisi karşısında tehlikeye

atılamaz. Toplumdaki kötülüklerin nedeni Batı kültürünün kucaklanmasının bir neticesidir. Bu kötülüğü kontrol altına almak için modern devlet kurumları yıkılarak İslam toplumu emniyete alınmalıdır. Toplumda felsefe ve yerleşik Şeriat hukuku yan yanadır. Bu hesaplar, güvenlik güçleri ile devlet kurumlarının hareket tarafından imha hedefi haline gelmesinin nedenidir. Temsilciler meclisinin azınlık lideri Alhaji Ali Dandume “Boko Haram”ın okulu terk eden gençlerin, işi olmayan üniversite mezunlarının, devletin içinde bulunduğu çaresiz durumdan dolayı Batı eğitimini empoze eden ve devletin kaynaklarını iyi yönetemeyen hükümeti sorumlu tutanların evi haline geldiğini belirtmektedir. İdeolojik olarak İslami şeriat devleti uğrunda savaşan ve bu uğurda ölen herhangi biri otomatik olarak “Aljanna”yı (cennet) kazanacaktır. Tell dergisi “Boko Haram’ın ideolojisi ve Felsefesiyle ilgili yerinde bir tespitte bulunmuştur:

“Hareketin misyonu “Ortodoks İslam”¹ın yaşandığı İslami bir devlet kurmaktır. Ona göre (Muhammed Yusuf, hareketin lideri) Ortodoks İslam, Batı eğitime ve kamu hizmetine günah olduğu için karşı çıkar. Bundan dolayı amaçlarının gerçekleşmesi için emniyet ve askeriye ve diğer bütün üniformalı personelin dâhil olduğu bütün güvenlik kurumları ezilmelidir.” (Tell, August 10, 2009: 34).

Newswatch dergisi, 2004’ten beri ailelerin ve güvenlik güçlerinin, hareketin eylemlerinden ve gençlerin katılımından endişe duyduğunu belirtti.

“Çünkü özellikle Borno ve Yobe eyaletlerinde Maiduguri Üniversitesi, Ramat Polytechnic Maiduguri, Federal Polytecnic Damaturu gibi üçüncü bölge enstitülerdeki öğrenciler ve diğer kurumlardaki okullarını terkeden, hareketin üyesi diğer öğrenciler, diplomalarını yırtıp Kur’an dersleri ve vaizlik için harekete katılıyordu.”(Tell, August 10,2009: 34).

¹ Hristiyanlık menşeli bu kavramın İslam düşüncesinde tam olarak karşılık bulunduğunu söylemek güçtür. Çoğunluğun hâkimiyetine dayalı, geleneksel din anlayışı olarak açıklayabileceğimiz bu kavram, İslam Mezhepleri Tarihi alanında çoğunlukla Sünnilik olarak karşılık bulmuştur. Selefî bir hareket olan Boko-Haram da söylemlerinde zaman zaman Ehl-i Sünnet ibaresini, cemaati vasıflandırırken kullanmıştır.

Ancak aileler ve güvenlik güçlerinin çeşitli şikâyetlerine rağmen hükümet, hareketin faaliyetlerini kısıtlamaya yönelik adımlar atmayı gerekli görmemiştir. Aslında devlet kurumlarına ve insanlara pek çok yıkım yaşatmış Boko Haram krizinin gerçekleştiği Borno eyaletinin yöneticisi Ali Modu Sherrif, kabinesinde yer almış ve harekete katılmak için istifa etmiş eski bir komiserin etkisiyle harekete yaklaştığını itiraf ederek kendisi de valilikten istifa edip harekete katılmıştır. Ona göre siyaset bozulmuştu ve harekete katılması onun için cenneti hak etmenin tek yolu. ¹

Kuzey Nijerya’da “makarantanboko” (Batı eğitimini içeren okullar) ile “makarantanaddini” (Dinî eğitim okulları) veya “makarantanallo” (Kur’an okulu olması düşünülmüş okullar) arasında bir ayrım vardır. Kuzey Nijerya’da Müslüman elit arasında tercihin Batı eğitiminden ziyade İslami olmasında, şüphe yok bir itiraz yoktur, tercih hakkı Batı eğitiminden ziyade, İslami eğitim tercih edilmiştir. Bu sebeplerden ötürü “almajeri² syndrome” (Kur’an öğrenen stajyer öğretmen ve öğrenciler) bu öğrenciler batı eğitimine devam ettiklerinde aşağılanma ve alaya maruz kalmaktadır. Kuzey Nijerya’yı saran ve sıklıkla almajirai tarafından söylenen bir Hausa şarkısı şöyledir:

*Yan makarantaboko,
Bakaratu, ba Sallah.
Saiyawanzaginmallam.*

Şarkının tercümesi şöyledir:

Batı okullarının öğrencileri,

Kur’an’ı öğrenmez ve okumazsınız.

Size kalan öğretmenlerinizin size yaptığı hakaretlerdir.

Dikkate değer bir nokta ise *almajirai*’nin (Hausa dilinde *almajeri*’nin çoğulu) hatırı sayılır bir kısmının zengin ailelerden gelmeleri, ancak dilenerek yaşamlarını idame ettirmeleridir. Anne-babalar, toplum ve devlet *almajirai*’nin sokaklarda başıboş dolanmasını rahatsız

¹ Interview presented on the African Independent Television, Wednesday, September 2, 2009, The 8 pm News.

² The “almajerisyndrome” is where male children learning to read the Koran are forced to begin order to earn a living for themselves and their teachers.

edici bulmaz. Bu durum, onları sürekli her türlü şiddet için toplanmış hazır bir ordu olarak toplumsal ahlaksızlığa eğilimli kılar. 1964'te Ahmadu Bello, Sokoto Sardauna ve Kuzey Nijerya Prömiyeri Kuzey Nijerya'nın muhtelif yerlerinde iki milyondan fazla Kur'an Okulları kurmakla övünmüştür (bkz, Paden,1986). Buna rağmen sömürgeci yönetimler, sömürge yönetiminin başlangıcında dolaylı biçimde Kuzey elit ile gizlice anlaşmıştır. Kuzey Müslümanlarını batı kültür ve eğitimine maruz kalmaktan korumuşlardır (Coleman, 1986; Dudley, 1968; Ohadike, 1992). Bu durum Sanusi tarafından kısaca şöyle dile getirilmiştir:

“Britanya ve Emirlikler arasındaki ittifakın bir sonucu Kuzeyde siyasi ve sosyal yapıların birleşmesinin sağlanmasıydı. Öyle ki bu, ancak bölgeyi güney de dâhil olmak üzere Batı etkisine kapatmakla başarılabilirdi. Bunun için kuzeyi, Modernizmden izole etmek gerekliydi, Batı eğitimi, güneyde İngiliz ve yerli idealler kapsamında ortaya çıkan ve Lord Lugard'ın mutlak saygısızlık olarak nitelediği durumun kuzeyde ortaya çıkmasını önlemek için ciddi olarak kısıtlanmıştı.”

Bu nedenle, Kuzey Nijerya'da İngiliz sömürge yönetimleri tarafından sadece birkaç Batı okulu inşa edildi ve bunun neticesi Nijerya'nın 1957'de bağımsızlığını elde edememesinin temel nedenlerinden biri haline geldi. Gerçekten Kuzey, idaresini sağlayacak insan gücünden yoksundu.

Ayrıca Sahra-altı Afrika'sında, özellikle Nijerya'da, dinleri ve dini kuruluşları etkileyerek onlara şekil veren dış etkilerin artan endişesi söz konusudur. Nijeryalı Müslüman örgütler ve onların Hıristiyan emsalleri Ortadoğu ve Batı ile bağlantılıdır. Hıristiyanlar Avrupa-Amerika kutbuna eğilimliken Müslümanların bakışları dini ittifak için Arap dünyasına yönelmiştir. 1979 yılında gerçekleşen İran Devrimi,² anti-batı emperyalizmi, Nijerya'da Müslüman toplum tarafından kabul görmüştür. Kuzey Nijerya'da bugün Hıristiyan evangelizmi ve İslam ülkeleri hariç uluslararası toplum tarafından desteklenen

² Metinde İran İslam Devrimi'nin tarihi yanlışlıkla 1989 olarak verilmiştir.

akademik araştırmalar dahi Batı emperyalizminin gündeminin bir parçası olarak algılanmaktadır.

1980 MAITATSINE İSYANLARI

Alhaji Sanusi'nin ölümünden sonra Muhammed Merva dönüş yaparak Kano'nun Yan Awaki bölgesine yerleşti ve Ona, lanetleyen anlamına gelen "Maitatsine" adını verdiren lanetleyici söylemini devam ettirdi. Maitatsine, *Yan Tatsine* (lanetleyenler) anlamına gelen *tallakawa* (halk) arasında çok sayıda taraftar edindi. Maitatsine ve taraftarlarının faaliyetleri Kano halkı için ciddi bir endişe kaynağı ve tehdit haline geldi. Öyle ki vali Abubakar Rimi, 26 Kasım 1980'de gruba Kano'yu terk etmesi için iki hafta süre tanıyan bir genelge yayınladı. 18 Aralık 1980'de örgüt, emniyet güçlerine, devlet kurumlarına, kiliselere, Hristiyanlara ve ılımlı Müslümanlara saldırılar başlattı.

18 Aralık 1980'de Maitatsine grubu "*Shahuci*"ye (popüler bir meydan) vaaz etmek için gitti ve izin almadıklarından dolayı polis vaazlarını engellemek için baskın yaptı. Öyle ki, her ne zaman vaaz olsa halk, Maitatsine grubu tarafından taciz edilmekten şikâyet ediyordu. Polis ile grup arasında çatışma devam etti. Açıkçası polis grubun gücünü hafife aldı ve operasyona giden yalnızca iki polis birimi çok geçmeden ellerinde ok, yay, bıçak ve Dane silahları ile ortaya çıkan grup üyeleri tarafından alt edildi. Grup, on üç polis aracının tamamını yaktı, dört polisi öldürdü ve ellerinden silahları alınmış olan gerikalanını da yaraladı (bkz, Falola, 1998: 153).

Polis bozguna uğratılmaktan cesaret alan grup, "*bugün kan içeceğiz*" anlamına gelen "Yauzamushajinni" sloganıyla Hausa'da ilerledi. 19 Aralık itibariyle grup, Kano şehrinde aralarında Fagge Camii, bazı okullar, bir sinema salonu ve Sabon Gari marketin de yer aldığı bazı stratejik yerleri ele geçirdi. On bir gün boyunca polis, grup ayaklanmalarını kontrol edemedi. Durum kontrolden çıkınca eski başbakan Shehu Shagari, müdahale için Nijerya ordusunu çağırarak zorunda kaldı. Liderinin öldürülüp grubun kovulması ordunun iki gününü aldı. Binden fazla grup mensubu tutuklanıp polis tarafından işkence gördükleri hapisanede gözaltına alındı. Kriz 11 gün devam etti, 4179'dan fazla insan hayatını kaybetti yüzlerce ev ve işyeri de ateşe

verilerek tahrip edildi (Okafor, 1997; Isichei, 1987; Report of the Tribunal of Inquiry, 1981).

“BOKO HARAM” ŐİDDEŦİ

“Son Şiddetin baŐlangıcı olan 26 Temmuz 2009’dan, suçlu grubun ve diğerlerinin öldürüldüğü PerŐembe gününe kadar çatışma (sic) kültürü, yüklü bir topun patlaması gibi ortaya çıktı. Akıl almaz katliam ve intihar görevine atılmak için hevesli görünenlere karşın barıŐı koruyup düzeni sağlaması gerekenler, basında çıkan haberlere göre aceleyle ve mutluluk duyarak hızlı ve yargısız infazlarda bulundular.” (Oloyede, 2009)

Şiddet, 2009 yılının 24 ile 28 Haziran tarihleri arasında altı kuzey eyaleti olan Borno, Bauchi, Yobe, Gombe, Kano ve Katsina’da gerçekteleŐti. Newswatch’a göre Şiddet, örgütün merkezine dört kilometre uzaklıktaki Maiduguri’de başladı ve sonra bir patlamada bir kişi öldü, birçok kişi de yaralandı. Örgütün silahlanmış üyelerinin polis karakollarına, kiliselere, camilere, cezaevlerine ve devlet kurumlarına saldırıp yaktıkları söylenmiŐtir. Bauchi, Kano ve Yobe eyaletlerinde eş zamanlı saldırılar gerçekteleŐti. Borno eyaletinin baŐkenti olan Maiduguri en kötüsyüdü, yüzlerce insan öldürüldü, birçok ev, kilise ve hükümet binaları yakılıp yıkıldı. Maiduguri’de Şiddetin hedefi olan kiliseler; Gök Kilise, Eklesiyacı Yan’Uwan Nijerya Kilisesi, Derin Yaşam İncil Kilisesi ve diğer bazı Protestan kiliseleridir. Bu kiliseler ve kilisenin mülkünde olan otuzdan fazla araç da grup tarafından yakıldı. Askeri karargâh, Maiduguri Polis Eğitim Koleji de grup tarafından yerle bir edildi. Ayrıca beş ilkokul ve Evrensel Temel Eğitim Merkezi de yakılarak yıkıldı. Yobe eyaletinin komŐusu, Potis-kum şehri de Őiddetten payına düşeni aldı. Kiliseler, Federal Yol Güvenliği Komisyonu Karargâhı, bir Polis Komuta Ofisi ve Ulusal Nüfus Komisyonu Ofisi’nin yanı sıra çeşitli araçlar grup tarafından saldırıya uğradı ve yakıldı (*Newswatch*, August 10, 2009, ss. 33-35 ve 43).

Hareketin beş yüzden fazla üyesi Borno’da devletin güvenlik güçleri tarafından öldürüldü. Bauchi eyaletinde, bir asker ve bir polis memuru olmak üzere 41 kişi hayatını kaybederken, Yobe eyaletinde örgüte daha fazla zayıat verilmesine karşın 43 kişi hayatını kaybetti.

Şiddet kontrol altına alındığında, gayri menkullere verilen paha biçilmez zararların yanı sıra 1000-1400 sayıda insan hayatını kaybetmişti. Örgütün, güdümlü el bombası, yerli olarak üretilen bomba ve AK 47 tüfek kullandığı söyleniyordu. Abdulrasheed Abdullahi, kendisinin ve mezhebin başka bir üyesinin Afganistan'a bomba yapımı ve patlayıcı maddeler konusunda eğitim almak için gönderildiğini söyledi (Bkz, *This Day*, Thursday, September 3, 2009:1). Bu, örgütün yabancı ülkelerden ve diğer terörist gruplardan mali ve askeri destek aldığı izlenimi yaratmaktadır.

Boko Haram şiddeti bazı kuzey eyaletlerinde aynı etkiyi göstermesine rağmen hareket, kısa zamanda geniş yayılma alanı buldu. Kano şehrinde hareketin üç yüz sempatizanın bir polis karakoluna düzenlediği kundaklama engellendi. Polisin, ev baskınlarında ve Yusufiye örgütünün lideri Al-Amin, Aljasawi Camii'nde büyük miktarda silah ve mühimmat ele geçirdiği bildirildi. Katsina eyaletinde örgüt üyeleri Danja lokal hükümetine saldırıda bulundu, ancak polis, zamanında kundaklayıcıları yakalayıp etkisiz hale getirdi. Kaduna eyaletinde örgütle bağlantısı olan 23 kişi tutuklandı. Sokoto eyaletinde ise saldırı yapmak için hazırlanan 5 kişi tutuklandı. Bauchi eyaletinin güvenlik güçleri üyelerine ait bazı binaları yerle bir etti ve grup tarafından zehirlenen bir kuyu ortaya çıkardı.

Maiduguri gösterileri esnasında 39 yaşındaki liderleri Muhammed Yusuf komşu ülke Çad'a kaçmaya çalışırken hareketin devletin güvenlik güçlerini fidye istemek için üç gün boyunca rehin aldığı bildirilmiştir. Muhammed Yusuf, daha sonra Nijerya ordusu tarafından kayınpederinin evinde bir tavuk çiftliğinde iken yakalandı ve daha sonra ölümünü halka ilan edecek olan polise teslim edildi. Bauchi eyaletinin valisi İsa Yagudu'ya göre Muhammed aldatıcı bir yaşamla taraftarlarının kafasını bulandırdı. "Düşünün, liderleri 32 yaşında ve pahalı cipler de dâhil olmak üzere egzotik arabalar kullanıyor, çocuklarını özel okullara gönderip müzik eğitimi ve kaliteli eğitim almalarını sağlama imkânına sahip, onunla ilgilenen özel doktorları ve avukatları var, bütün bunlara rağmen hala insanların beynini yıkama gücüne sahip..." (Newswatch, August 10, 2009: 14). Vali tarafından

ortaya çıkarılan bilgi, Boko Haram krizlerinde daha fazlasının olduğunu gösteriyor. Bu da açıkça gösteriyor ki din gerçekten insanları harekete geçirme ve protesto ettirme hususunda bir araç olarak kullanılabilir.

MAITATSINE VE BOKO HARAM ÇATIŞMALARININ SİYASALLAŞTIRILMASI VE DEĞERSİZLEŞTİRİLMESİ

Maitatsine şiddetinin Nijerya ordusu tarafından Kano'da bastırılmasından sonra eski başbakan Shehu Shagari'nin yönetimindeki federal hükümet, Justice Aniagolua gözetiminde bir soruşturma komisyonu kurdu, komisyonun amacı şiddetin altındaki gerçeği saptamak ve şiddet sebeplerini ortadan kaldırmaktı. Komisyon yedi madde yayımladı:

1. Muhammed Marva'nın geleneksel Ticaniyye ve Kadiriyye tarikatlarına karşı yürüttüğü provokatif vaazı;
2. Mezhebin mevcut otoriteye özellikle de polise olan köklü nefreti;
3. Mezhebin komşularına muhalif tavrı;
4. Silahlı askeri birliklerin oluşması, özellikle de Almajeris;
5. Maitatsine'nin ilk oğlunun ölümü;
6. Vali Ebubekir Rimi'nin harekete Kano'nun Yan Awaki bölgesini iki hafta içerisinde boşalmasını bildiren ultimatomektubu;
7. Resmi belgelerin Maitatsine'e sızması.

Bizim analizimiz için büyük önem arz eden maddeler 6. ve 7. maddeler. Örgüt eylemleri ulusal güvenliğe tehdit oluşturduğundan Kano eyalet hükümeti adına valinin bir bölgeyi boşaltma emrinin neden bir suçlama teşkil ettiğini, insan merak eder. Bu durum daha çok siyasi suçlamanın açık bir durumu olarak ortaya çıktı. Kano eyaleti muhafet partisi tarafından kontrol edildi. Amino Kano tarafından kurulan Halk Kuruluş Partisi (PRP) radikal olarak Cumhurbaşkanı Shehu Shagari'ye ait oligarşik Nijerya Ulusal Partisi'ne (NPN) karşı siyasi bir parti idi. İkincisi, resmî belgelerin örgüt liderine sızdırılması örgütün üst düzey hükümet görevlilerinden takipçilerinin olduğu veya bu tür bilgilerin federal hükümetin kontrolü altındaki güvenlik kurumlarından sağlandığı anlamına gelmektedir. Politik farklılıklar yüzünden

Federal Hükümet'in Kano eyalet hükümetini suçlaması bekleniyordu. Fakat bu ucuz politik bir şantajdı, çünkü güvenlik kurumları sadece federal hükümetten emir almaktadır. Polis federal şefi bile federal hükümetin örgütün gücünü hafife aldığını kabul etti ve bu durum polis komiserinin daha fazla asker isteyip hareketin bastırılması talebinin neden reddedildiğini göstermekteydi.

Beklendiği gibi, Kano eyalet hükümeti federal hükümet tarafından kurulan komisyonun sonuçlarını reddederek hızla tepki gösterdi. Kano hükümeti, örgütün daha önceki faaliyetlerini onlara bildirdiği için başarısızlıkları dolayısıyla polisi ve Nijerya Güvenlik Teşkilatı'nı (şimdi Devlet Güvenlik Servisi) suçlayan kendi soruşturma komisyonunu kurdu. Ayrıca, Kano eyalet hükümeti, NPN kontrollü Federal Hükümeti, Maitatsine hareketini kullanarak Kano'da olağanüstü hal ilanını güvence altına alacak koşulları yarattığı için politik ihanetle suçladı. Bu nedenle Kano aristokrat ve varlıklı sınıf Maitatsine fanatik çetesini fikri gelişim, doğum ve gelişim dönemlerinde organize etti, sürekliliğini sağlayarak destekleyip korudu.

Kano eyalet hükümetinin doğru yolda olduğuna hükmedilebileceğine dair bir algı var, çünkü NPN merkezi hükümeti eyaleti ele geçirmek için elinden geleni yapmıştı, ancak Kano'da PRP halk desteğini aldığı için başarısız oldu. Fakat daha da endişe verici olan Maitatsine eylemlerinin politik çekişmeler nedeniyle bitmesinin istenmesiydi. Hükümetin harekete yönelik kayıtsız tutumu grup üyelerinin dağılmasını, yeniden gruplaşmasını ve devlet kuruluşlarına özellikle de Gombe'de polis karakollarına ve ardından 1985'te Bauchi eyaletlerinde başka (kurumlara) saldırılar başlatmasını mümkün kıldı.

Aynı şekilde, Cumhurbaşkanı Yar' Adua, ülkesinin büyük bir bölümü ateşte iken Brezilya'da olmayı seçerek "Boko Haram" krizini hafife aldı. Döndüğünde Boko Haram şiddetinden utanç duydu ve cumhurbaşkanı özel güvenlik danışmanı emekli General Abdul Sarki Mukhtar başkanlığında bir soruşturma komisyonu kurdu. Onun görevi krizleri incelemektir, fakat en önemlisi Yusuf ve hareketin diğer liderlerinin ölümlerini incelemektir. Araştırma komisyonu, raporu hala açıklamadı. Ancak Nijerya'da art arda gelen hükümetler Araş-

tırma Yaklaşım Komisyonu'nu herhangi olumlu bir sonucu olmaksızın kabul etmişlerdi. Çoğu olayda komisyonun raporları halka açıklanmış değil. Bu nedenle Boko Haram Araştırma Komisyonu için ihmal edilmiş raporların toplum morguna yeni bir başarısız dosya olarak eklenmesi sürpriz olmayacaktı.

MAİTATSİNE VE BOKO HARAM ŞİDDETİNİN KONTROL ALTINA ALINMASI

Boko Haram ve Maitatsine ayaklanmalarının, ikisi de Kuzeybatı Nijeryalı Fulani Müslüman olan eski cumhurbaşkanı Shehu Shagari ve yeni Cumhurbaşkanı Ömer Musa Yar' Adua'nın demokratik rejimleri esnasında gerçekleşmiş olması dikkate değerdir. Ancak ayaklanmanın biçimi, özellikle de Boko Haram liderinin ve kayınpederinin yargısız infazı Nijerya'nın gerçekte demokrasi kültürünü benimsemekten tamamen uzak olduğunu gösteriyor. Yargısız infazlar gerçekten temel insan haklarının ihlalidir ve ayrıca hukukun üstünlüğünün var olmadığını göstergesidir

On yıllık halk egemenliğine rağmen Nijerya devletinin askerileşmesi farklı şekillerde ve farklı zamanlarda demokratik süreçlere ve hukukun üstünlüğüne meydan okuyarak kendisini göstermeye devam etmiştir. Kasım 1999'da o zamanki Olusegun Obasanjo hükümeti, Nijerya deltasında küçük bir yerleşim yeri olan Odi'deki krize, olağanüstü hal ilanından sonra askeri bir müdahale ile tepki gösterdi. Ordu, operasyonu vahşice gerçekleştirdi ve geride katliam derecesinde, tecavüz ve kundaklama bıraktı. Yine 2000 yılının Ekim ayında aynı yaklaşım, Tiv'deki Jukun çatışmasına yardım ederken fark edilen 19 askerin öldürülmesine ordu tarafından misilleme olarak erkeklerin katledildiği Zaki-Biam' daki Tiv halkına karşı sergilendi. Aslında bu durum o zaman savunma bakanı olan emekli General T.J. Danjuma'nın bir Jukun olması ve nüfuzunu insanlara yardım etmek için kullanmış olması ile ilgili olabilir. Ordunun ayrıca aralarında Kasım 2008 Joz krizinin de bulunduğu yargısız infazlar gerçekleştirmesine işaret edildi.

Temmuz 2009 Boko Haram krizi Nijerya'nın kriz yönetimine ilkel tepkisinin başka bir örneğidir. Ancak söz konusu tepki, hareketin

cumhurbaşkanı Yardua hükümetinin görevine son vermek istediği söylenerek haklı çıkarılmaya çalışıldı. Güvenlik güçlerinin -özellikle Nijerya ordusu ve polisünün- grup üyelerinin pervasız katliamı ile meşgul olduğu söylendi. Bir görgü tanığı Nijerya güvenlik güçlerinin grup üyelerini rastgele öldürdüklerini açıkça ifade ederek Newswatch'a: "Bu insanları tavuklar gibi öldürüyorlar" beyanında bulundu.

Nijerya devleti güvenlik tehditlerine saldırgan yollarla (yetki) cevap verme hakkına sahip olmasına rağmen bu durum demokratik ilkeler ve hukukun kılavuzluğunda çözümlenmelidir. Yusuf, ordu tarafından kayınpederinin çiftliğinde yakalanıp sağ salım polise teslim edildi, ancak kurşunlarla bütün vücudu delik deşik edilerek öldürüldü. Polis hareket liderinin gözaltından kaçmaya çalışırken silahlı çatışmada öldüğünü iddia etmesine rağmen cansız yatarken ellerinin neden hala kelepçeli olduğunu açıklayamadı. Dahası, ordu, hareket liderini sağ salım polise teslim ettiğini kanıtlamak için video kasetlerini ortaya koydu. Polis tarafından yargısız infaz edilen diğer kurbanları, mezhebe katılmak için istifa eden ve mezhebin finansörlerinden biri olan eski Diyanet İşleri Komiseri Buji Foi ve kendi isteğiyle polise teslim olan hareket liderinin kayınpederi Mallam Baa Fugu Muhammed idi. Nijerya polis yüksek komutası, hareketin bu liderlerinin aceleyle öldürüldüğünü itiraf etti (*The Nation*, Monday, August 10, 2009: 1).

ERKEN UYARILARIN İHMALİ

Nijerya devleti bütün kademelerde ne kadar ciddi ve korkutucu olursa olsun dinî konuları her zaman hafife aldı. Aslında Nijerya'da ortaya çıkan dinî ve mezhebî şiddet hareketleriyle daha erken başa çıkılabilirdi, çünkü güvenlik raporları bütün kademeleriyle hükümeti dinî aşırılığın neden olduğu tehlikeye dair uarmıştı. Maitatsine ve Boko Haram krizleri birdenbire ortaya çıkmış değildi. Güvenlik ajanları krizler patlak vermeden önce tehlikeli faaliyetleriyle ilgili raporlarını sunmuşlardı. Maitatsine grubunun eylemleri Kano halkının barışını tehdit edecek seviyeye ulaşınca Parlamento üyesi Baba Yaro, Maitatsine ve grubunun halk vaazının engellenmesini talep ederek

Parlamentoya kanun teklifinde bulundu. Buna rağmen o, Maitatsine'nin eylemlerini İslam davasını savunma ve yayma yolu olarak gören arkadaşlarının desteğini almadı (Falola, 1998: 152).

Nisan 1980'de krizden sekiz ay önce Kano belediye yerel yönetimi sekreteri yerel hükümetine Marva ve söylemine karşı acil adımlar atmayı tavsiye etmişti. Şöyle demişti:

“Vaazın tarzı ve tavrı, Müslümanlar tarafından kabul edilen ve uygulanan İslam ilkelerine toplu bir kınama içerdiğinden halkımızın çoğu tarafından kabul edilemez. Marva, taraftarlarını bıçak ve diğer öldürücü silahlarla silahlandırma ölçüsüne vararak aslında bir imparatorluk inşa etti.” (Report of the Tribunal of Inquiry, 1981).

Kendi adına polis, önce Logos'a sonra federasyonun başkentine Marva ve taraftarlarının eylemlerinin boyutunu bildiren bir telgraf çekti, böylelikle federal hükümet sert önlemler alacaktı:

“İki bin civarında fanatik, Kano şehrinin Yan Awaki bölgesini işgal etti. Hiçbir kural tanımıyorlar. Mezhebin herhangi bir üyesi tutuklanıp mahkemeye çıkarıldığında mahkemeyi tanımıyorlar. Kano Belediye Geliştirme Kurulu şehirden çıkmaları hususunda uyarıda bulundu, ancak dikkate almadılar. Meclis Marva'yı konuşmak için dört defa davet etti, ancak Marva reddetti. Onlar kendi bölgelerini diğer insanlara kapalı özel bir cumhuriyete dönüştürüyorlar (Report of the Tribunal of Inquiry, 1981: 170).

Maitatsine ayaklanmaları patlak vermeden iki ay önce şimdi Devlet Güvenlik Servisi (SSS) olan Nijerya Güvenlik Örgütü (NSO) durumu şöyle rapor etti:

“Şimdi, haydutların sürülmesi ve liderlerinin hesabının görülmesi için gerekli gücün kullanılmasına dair halk talebi bulunmasına rağmen Kamerun'lu olduğu sanılan ve uzun süredir bölgede kargaşaya neden olan Marva'nın dini vandalizm ve holliganizmini kontrol altına almak için yapılacak hiçbir şey yokmuş gibi görünüyor. Halkın çoğunluğu ülkede barışa zarar veren böyle bir kişinin hukuku ele geçirmesine izin verilmesini şaşkınlıkla karşıyor.” (Bkz, Falola, 1998: 151).

Kuşkusuz hem Federal hükümet hem de Kano Eyalet Hükümeti polisin ve Devlet Güvenlik Örgütü'nün uyarılarını dikkate almadı, aksine büyük zararlar doğuruncaya kadar Maitatsine grubunun tahrip edici faaliyetlerine kulaklarını tıkadı, görmezden geldi ve bu konuda ağzını açmadı.

2005 yılında polis ve ordu tarafından Borno, Bauchi ve Yobe eyaletlerindeki gerçekleştirilen “Boko Haram”, “Talaş Operasyonu”nda Nijerya devletinin güvenliğini tehdit eden bazı İslam fundamentalistleri tutuklandı. Tutuklananlar arasında Boko Haram'ın lideri Yusuf Muhammed, Bello Maiduga ve bir Ashafa da vardı. Bu tutuklamalar, fundamentalistler ile el-Kaide terör örgütü arasındaki bağlantılar hakkında ilk gerçekleri ortaya çıkardı. Tutuklanan üç kişinin Afganistan, Lübnan, Pakistan ve Irak'ta terör eylemleri hususunda eğitim gördüğü ortaya çıktı. Operasyonda ele geçirilenler arasında haritalar, devlet kurumlarının ve Abuja'da bazı özel binaların diyagramları da vardı (*Tell*, August 17, 2009, s. 69). Tutuklananlar, eski başkan Obajanso 2007'de görevden ayrılincaya kadar hapiste kaldılar. Musa Yardua başkan olduğunda bazı Müslüman âlim ve seçkinler tutuklu fundamentalistlerin serbest bırakılması için başkanla görüştü ve onların sadece Müslüman evangelistler olduğu hususunda başkanını ikna etti. Bu görüşme sonucunda Başkan Yardua, Yusuf ve bazı diğer fundamentalistlerin serbest bırakılmasını emretti.

Boko Haram krizinin başlangıcında Devlet Güvenlik Servisi (SSS) Borno eyaletine, Başkanlığa ve Miko Okiro başkanlığındaki Emniyet Müdürlüğüne 14 rapor sundu. Vali Ali Şerif hariç tutulacak olursa Polis Müfettiş Generali ve Başkan Yardua, Yusuf'a ve eylemlerine karşı harekete geçme hususunda başarısız oldu. Vali Şerif grubun bomba yaptığını bildiren güvenlik raporlarını aldığı anda güvenlik birimlerine harekete geçme talimatı verdi. Güvenlik birimleri, mezhebin ileri gelenlerini ele geçirerek şehirden çıkardı. Bu baskın esnasında bir bomba patladı ve patlamada bir hareket üyesi öldü. Bu olay aynı zamanda altı kuzey eyaletini harap eden şiddeti tırmandırdı (a.g.e., s. 69). Güç merkezi olan Nijerya'da Polis Müfettiş Generalinin, Başkanın emri olmaksızın harekete geçmesinin hiçbir yolu yoktu. Eğer Başkan herhangi bir eylem gerçekleştirmeyi reddetmiş olsaydı bunun

yoldaşları olan ve İslam ümmetine dâhil olan Müslüman Kardeşlerle ilgili zaafından kaynaklandığı söylenebilirdi. Ancak mezhep şiddeti sonucunda bu durum, Nijerya devletine insan hayatı açısından ve tahrip edilen mülkiyet açısından pahalıya mal oldu.

NIJERYA'DA MEZHEP ÇATIŞMASI: FANATİK VEYA KÖTÜ YÖNETİM

Nijerya'da dinî fundamentalizm ve fanatizm meseleleri ile ilgili birçok analiz, mezhepsel şiddetin sebeplerini azaltmak ister. Ancak Nijerya'daki mezhepsel şiddetin nedenlerini anlamak için ideolojik radikalizmden daha fazlasının dikkate alınması gereklidir. Tarihsel olarak özellikle Ortadoğu ve Asya'da, sponsorları ulus ötesi bağlantılı olan İslami hareketler arasında sağlıklı bir rekabet mevcuttur. Beyinleri yıkanmış ve İslam'ı savunma yolunda ölmenin kendilerine şehitlik mertebesini kazandıracığına inanan birçok Müslüman vardır. Bu yüzden şiddet yoluyla hayatlarını feda etmeye heveslilerdir.

Ayrıca- "Almejeri sendromu" da mevcuttur.- Dilenerek ve çöpleri karıştırarak öğrencilik taksitini ödeyen işsiz serseriler ordusu, sokaklarda aylak aylak dolaşüyor. Bunlar bir olaya bulaşmak ve hatta bir jeton için şiddete başvurmaya hazırlar. Dinî krizlerden birinin gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra Kaduna'da bir katolik hastanesini ziyaret ettim. Krizler esnasında ciddi bir şekilde yaralanmış olan ve Almajirai olarak kabul edilen bazı kişilerle görüştüm. Onlardan bacağına kaybetmiş olan biri derin bir acı içerisinde şu sözleri haykırdı: "Bu neden benim başıma geldi, N200 yüzünden hayatımı kaybettim." Daha fazla soru sorulması üzerine kurban, Almajirai'nin büyük bir kısmına şiddete başvurmaları için para verildiğini itiraf etti.

Belki dinsel şiddet ve mezhepsel şiddet de dâhil olmak üzere tekrarlayan şiddet için en geçerli açıklama Nijerya'da iyi bir yönetim sağlanamamasıdır. "Boko Haram" krizi sırasında, Aljazeera, Nijerya'daki durum hakkında etkileyici bir analiz yaptı. Dünyanın beşinci büyük petrol üreticisi olmasına rağmen nüfusun büyük çoğunluğu, günde bir dolar olan açlık sınırının altında yaşıyor. Eski Merkez Bankası Başkanı Charles Soludo'ya göre Kuzey Nijerya en büyük darbeyi falkirlikten aldı. Onun istatistiğine göre Orta-Kuzey nüfusunun %67'si,

Kuzeybatı nüfusunun %71.1'i ve Kuzeydoğu nüfusunun %72.2'si açlık sınırının altında yaşıyor. Buna göre özellikle kentsel bölgelerdeki işsiz genç nüfus, devletin ekonomik kurumlarını tahrip etmek için bu mezhepsel şiddetlerin sağladığı fırsatlardan tam olarak yararlanıyor. Her ne kadar Irak'ta Sünnilerle Şiiler arasındaki şiddeti açıklayamasa da, Aljazeera'nın yapmak istediği şeyin İslam ile şiddeti birbirinden ayırmak olduğunu düşünüyorum. Ancak Nijeryalıların iyi bir yönetimden uzun süre mahrum edildiğini vurgulamak gerekiyor. Çoğunlukla şiddet eylemleri yapan ya da mezhep çatışmalarında bir ordu işlevi gören bu gençler, kötü yönetim ve yolsuzlukların ilk kurbanlarıdır. Mezhebe bağlılıklarını göstermek için üniversite lisans sertifikalarını yırtan eğitilmiş bu gençler, bunu öfkeyle yapmış olabilirler. Üniversiteden mezun olan ancak mezun olduktan sonra yıllarca iş güvencesi olmayan genç bir adam veya genç bir kadının öfkesi tahmin edilebilir. Böyle biri için Batı eğitimi daima değersiz olacaktır. Gerçek şu ki bu gençler, eğitimin küçümsendiği, eğitilmişlerin önemsiz görüldüğü ve eğitimsiz siyasi haydutlara ayrıcalık tanındığı bir ülkede yaşıyor.

Soruşturma Komisyonu tarafından Maitatsine ayaklanmalarına gösterilen gerekçelerden biri ülkenin milyonlarca insanı özellikle de gençleri, işsiz veya iyi bir hayat yaşama imkânından yoksun bırakan ekonomik durumudur. Son zamanlarda Bala Osman, din kılığındaki şiddetin elit ve politik sınıfın her zaman güdümünde olageldiğini ısrarla ifade etmişti. Daha ileri giderek İslami Fundamentalizm ile şiddet arasındaki bağlantıyı sorgulamıştı.

“Onların aslında fanatik oldukları şey nedir? Çağdaş Nijerya'da özellikle hangi inançları, değerleri ve uygulamaları fanatik olarak destekliyorlar veya karşısında duruyorlar. Çağdaş dünyada İslam inancı ve pratiğinde oldukça genel ve özel tüm eylemlerini belirlemek için tam olarak neyi esas alıyorlar?” (Osman, 1987: 73).

Bala Osman Maitatsine hareketini şiddet yürüyüşlerine sürükleyen nedenin kötü yönetim tarafından tetiklenen ekonomik sıkıntılardan ziyade fanatizm gerçeği olduğunu kabul etmedi. Müslüman bir

vaiz olan Mallam Hussaini Salisu şöyle dedi: “Ülkedeki gençler arasındaki yoksulluk ve öfke düzeyi böyle grupların faaliyetleri için uygun bir zemin oluşturuyor... Onların davranışı tamamen İslam dışı ancak bütün problem halkın refahını öncelikli hale getirmede bütün kademelerde başarısız olan hükümetten kaynaklanıyor.” Müslüman vaiz ileri giderek şöyle dedi: “Gençlerini başıboş bırakan bir ulus, saatli bomba üzerinde oturuyor demektir. Çünkü hakkı yenmiş kişiler, kurtuluşu dinde arayacaktır.” (bkz, Tell, 10 Ağustos, 2009, s.38). Vaiz, görüşlerinde kısmen haklı çünkü Boko Haram şiddetini yürütenler 18 ile 40 yaşları arasındaki kişilerdi ve neredeyse tamamı işsizdi. Nijerya Tribune gazetesinde bir başyazı durumu şöyle ifade etti:

“Nijerya’da can ve mal varlığını koruma altına alma hususunda federal, eyalet ve yerel yönetimler tarafından temsil edilen devlet için daha ciddi bazı suçların, özellikle kuzeydeki son kargaşanın bir fırsat olması gerekirdi. Bu fırsat, elbette bireylere daha iyi bir hayat yaşatılması ve kendilerini gerçekleştirebilmeleri için elverişli bir ortam oluşturulması gayesini de içermelidir. Bu, can ve mal güvenliğine yönelik ilk adımdır. Bunu ihmal etmek, açık veya gizli her türlü şiddete anarşiye ve hatta toplumsal bunalıma engel olmamak anlamına gelir. Ancak hükümetin duyarsızlığı ve halkın kızgınlığı önlenemez nihai bir yangının yaklaştığının göstergesidir.” (Nigerian Tribune, Monday, August 10, 2009: 17).

Ağustos 2009 Nijerya ziyareti esnasında, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Nijerya’da çatışmanın yükselişi ile ilgili olarak şöyle dedi:

“Nijerya’nın zenginliği ve fakirliği arasındaki kopukluğunun temel sebebi federal, eyalet ve yerel seviyelerdeki yönetimin başarısızlığı... Hükümetten hesap sorulamaması ve hükümetin şeffaf olmaması meşruiyetini kaybetmesine ve şiddeti kucaklayan, devletin otoritesini reddeden grupların yükselişe geçmesine neden oldu.” (Clinton, “Nigeria: Lack of Good Governance”, The Nation, Friday, August 14, 2009:1).

Siyasi amaçlar uğruna, Nijerya siyasi elit tabakasının halkın yoksullaştırılması için kasıtlı bir girişimde bulunduğu görülmektedir. Ni-

jerya’da seçim süreci ile ilişkili sorunların büyük bölümü birçok Nijeryalının yoksulluk problemi ile uğraşmak zorunda kalması ile ilişkili olabilir. Bu nedenle onlar politikacılar tarafından kendilerine sadaka olarak verilen çok az miktardaki para sebebiyle yurttaşlık sorumluluklarından vazgeçmeye ve hatta ihanet etmeye hazırıldılar (Danjibo ve Oladeji, 2007).

Bu anlamda, yoksulluk ve çatışma arasında çok güçlü bir ilişki var, nihai hedefi yoksulluğu azaltmak olan iyi yönetim, bir toplumdaki çatışma sorununun çözümüne çok katkı sağlayacaktır. Fisher ve arkadaşlarına göre (2000: 151):

“İyi yönetimin amacı, nüfusun temel ihtiyaçlarını ve haklarını karşılamak için politik, ekonomik, sosyal ve toplumsal yapıların kapasitelerini arttırmaktan daha fazlasıyla ilgilidir. Sürecin bir parçası bu kurumların kendi içlerindeki ve faaliyet gösterdikleri toplumlardaki çatışmaların üstesinden gelebilecek şekilde yapılandırılmasını ve yönetilmesini sağlayabilmektir.”

Bu yüzden siyasi otorite ve sistemler, temel insani ihtiyaçları, iyi yönetimin uygulanması ve kurumsallaştırılması yoluyla sağlamaya yöneldi.

SONUÇ

Din, Nijerya’da bir hesaplaşma gücü olmaya devam edecektir. Fakat Nijerya’yı daima meşgul etmeye hazır olan mezhebi hareketler daha da etkili olacaktır. Anlamlı alternatifi olmadığı müddetçe Nijeryalı gençler her kisve altında şiddetin aktörleri olmaya devam edecektir. Nijerya hükümeti yıllarca birikmiş devasa kaynaklarına rağmen vatandaşlarına iyi bir yönetim sunma hususunda başarısız olmuştur. Nüfusun yüzde yetmiş beşinden fazlasını gençlerin oluşturduğu ve bu kategorinin yüzde altmışının işsiz olduğu ve iyi fırsatlardan yoksun olduğu tahmin ediliyor. Bu nedenle, bir yandan kötü yönetim ile kitlesel yoksulluk arasında bir yandan da öfke ve şiddet arasında bir bağ kurulabilir. *“Afrika ülkelerinde hukukun ve düzenin bozulması, temelde kötü yönetimin bırakmış olduğu mirasın bir sonucuydu.”* (Clapham, 2002: 200). Maitatsine ve Boko Haram hareketleri bu yönüyle ele alınabilir. Din, sosyal sorunların temel nedeni olarak

görülen moderniteye karşı harekete geçmek için kullanılıyor. Aziz Peder Matthew Hasan Kukah'ın tespit ettiği gibi, “Kötü yönetim, yolsuzluk, güvenlik ve refahtan yoksunluk; günlük yaşamımızın birer parçası haline geldi. Açıkçası, hareket üyelerinin gözünde; yolsuzluğun devam etmesi, kamu ahlakının çöküşü, adaletsizlik ve benzerleri ancak ve ancak yönetenlere atfedilebilir. Onların gerekçesine göre yöneticilerin bizleri bu şekilde yönetmeleri, onların batı eğitimi alarak Batının araçlarını elde etmeleri sebebiyledir.” (Kukah, 2009: 3). Bu nedenle Nijerya siyasi eliti gerçek demokrasi ve iyi bir yönetim elde etmeye istekli olmalı ve bu hususta kararlılık göstermelidir. Bu bağlamda iyi bir yönetim, mezhep şiddeti de dâhil olmak üzere çatışma ve kargaşanın çaresidir. Nijerya hükümeti yönetim tarzını iyiye çevirmede kararlılık göstermediği müddetçe bu tür krizlerle boğulmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Beck, Ulrich (1992), *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publication.
- Beckford, James A. and John Walliss, eds (2006). *Theorising Religion: Classical and Contemporary Debate*. Aldershot, England: Ashgate Publishing.
- Clapham, C. (2002), “Problems of Peace Enforcement: Lessons to be drawn from Multinational Peacekeeping Operations in ongoing Conflicts in Africa”, in Zack-Williams, T. et al, eds. *Africa in Crisis*. London: Pluto Press.
- Clinton, Hillary (2009), “Nigeria: Lack of Good Governance”, *The Nation*, Friday, August 14, p. 1.
- Coleman, James S. (1986), *Nigeria: Background to Nationalism*. Benin City: Broburg and Wistrom.
- Danjibo, N. D. and Abubakar Oladeji, (2007), “Vote Buying in Nigeria: An Assessment of the 2007 General Elections”, in *Journal of African Elections*, Special Issue: Nigeria's 2007 General Elections.

- Dawson, Lorne L. (2006), "Privatisation, Globalisation, and Religious Innovation: Giddens' Theory of Modernity and the Refutation of Secularisation Theory", in Beckford, James A. and John Walliss, eds. *Theorising Religion: Classical and Contemporary Debate*. Aldershot, England: Ashgate Publishing.
- Dudley, Billy J. (1968), *Parties and Politics in Northern Nigeria*. London: Frank Cass.
- Fisher, S. eds. (2000), *Working with Conflict*. London: Zed Books.
- Ellis, Stephen and Haar, Gerrie Ter (2004), *Worlds of Power: Religious Thoughts and Political Practice in Africa*. London: Hurst and Company.
- Falola, Toyin (1998), *Violence in Nigeria: The Crisis of Religious Politics and Secular Ideologies*. New York: University of Rochester.
- Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Huntington, Samuel P. (2003), *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York: Simon and Schuster Paperbacks.
- International IDEA (2001), *Democracy in Nigeria: Continuing Dialogue(s) for Nation-Building*. Sweden: Stockholm.
- Isichei, Elizabeth (1987), "Assessment of the Maitatsine Religious Crisis 1980", *Journal of Religions in Africa*, Vol. xii.
- Khuri, Fuad I. (1990), *Imam and Emirs: State, Religion and Sect in Islam*. London: Saqi Books.
- Komonchak, Joseph A., Mary Collins and Dermot A. Lane, eds. (1993), *The New Dictionary of Theology*. Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press.
- Kukah, Matthew Hassan, (1994), *Religion, Power and Politics in Northern Nigeria*. Ibadan: Spectrum Books.
- Kukah, Matthew Hassan (2009). "Boko Haram: Some Reflections on Causes and Effects". Unpublished Manuscript.
- Monod, Jean-Claude (2002), *La querelle de la secularisation de Hegel a Blumberg*. Paris: Vrin.
- Nigerian Tribune*, Monday, August 10, 2009: 17.

- Ohadike, Don (1992), "Muslim-Christian Conflict and Political Instability in Nigeria", in John O. Hunwick, ed. *Religion and National Integration in Africa, Islam, Christianity and Politics in the Sudan and Nigeria*. Illinois: Northwestern University Press.
- Okafor, F. U. ed. (1997), *New Strategies for Curbing Ethnic and Religious Conflicts in Nigeria*. Enugu: Fourth Dimension Publishers.
- Oloyede, Is-haq O. Text of an address on the occasion of the opening ceremony of the First Biennial Conference of the University of Ilorin Centre for Peace and Strategic Studies, Monday, August 3, 2009.
- Paden, John (1986), *Ahmadu Bello*. Zaria: Hudahuda Publishing Company.
- Report of the Tribunal of Inquiry on Kano Disturbances*, (1981), Lagos: Government Press.
- Sanusi, Lamido Sanusi (2007), "Politics and Sharia in Northern Nigeria", in Soares, Benjamin and Rene Otayek, eds. *Islam and Muslim Politics in Africa*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Suberu, Rotimi T. (2009), "Religion and Institutions: Federalism and the Management of Conflict over Sharia in Nigeria", *Journal of International Development*, 21: 547-560.
- Tell*, August 10, 2009: 34.
- Tell*, August 17, 2009: 69.
- The Nation*, Monday, August 10, 2009: 1.
- The Nation*, Friday, August 14, 2009: 1.
- The Guardian*, Thursday, October 13, 2009: 11.
- This Day*, Thursday, September 3, 2009:1.
- This Day*, Thursday, September 3, 2009: 1.
- Tucker, R. C. ed. (1978), *The Marx-Engel Reader*. New York: Norton.
- Umar, Mohammed S. "Education and Islamic Trend in Northern Nigeria, 1970s – 1990s, *Africa Today* 48: 2 (Summer, 2001): 154-178.
- Usman, Yusuf Bala (1987), *The Manipulation of Religion in Nigeria: 1977-1987*. Kaduna: Vanguard Printers and Publishers.
- Weber, Marx (2002). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Los Angeles: Roxbury.
- Willaime, Jean-Paul (2006), "Religion in Ultramodernity", in Beckford, James A. and John

Walliss, eds. *Theorising Religion: Classical and Contemporary Debate*. Aldershot, England: Ashgate Publishing.

Wilson, B. (1982), *Religion in Sociological Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Zahradeen, Nasir B. (1988), *The Maitatsine Saga*. Zaria: Zaria Publishing Co. Ltd.